

С. Короєд,доктор юридичних наук, професор,
в.о. президента

Науково-дослідного інституту публічного права

ЗАСТОСУВАННЯ ПРИНЦИПУ ПРОЦЕСУАЛЬНОЇ ЕКОНОМІЇ В ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Введення в Україні у зв'язку із військовою агресією Російської Федерації проти України, яка розпочалась 24 лютого 2022 року, воєнного стану запустило в дію Закон України «Про правовий режим воєнного стану», яким зокрема визначено правові засади діяльності органів державної влади, військового командування, військових адміністрацій, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій в умовах воєнного стану, гарантії прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб. Від зазначеної дати суди, органи та установи системи правосуддя України працюють відповідно до зазначеного Закону, про що було розміщено відповідну заяву на офіційному веб-сайті Верховного Суду [1]. Перед судовою системою постали нові виклики, пов'язані зі здійсненням правосуддя в умовах війни. Як наголосив Голова Верховного Суду С. І. Кравченко, кількість звернень наших громадян до судів господарської, цивільної та адміністративної юрисдикції вказує на те, що судова система відіграє надзвичайно важливу роль у забезпеченні прав наших громадян на належний, справедливий захист їхніх інтересів у будь-якій судовій юрисдикції. За словами Голови Верховного Суду, щоб Україну в усьому світі визнавали правовою державою, суди повинні чітко дотримуватися високих стан-

дартів здійснення правосуддя, незважаючи на всі складнощі [2].

Зазначеним вище Законом встановлено функціонування судів, органів та установ системи правосуддя виключно на підставі, в межах повноважень та у спосіб, визначені Конституцією України та законами України, а також визначено, що правосуддя на території, на якій введено воєнний стан, здійснюється лише судами, створеними відповідно до Конституції України. При цьому встановлено, що скорочення чи прискорення будь-яких форм судочинства забороняється.

Зважаючи на те, що необхідних законів для належного відправлення правосуддя у воєнний і надзвичайний стан у законодавстві бракує, а саме щодо особливостей здійснення такого правосуддя в умовах воєнного стану, суддя Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду Д. Д. Луспенник, з метою пристосовування чинних процесуальних норм при відправленні правосуддя в умовах воєнного стану, пропонує суддям сміливіше використовувати принцип процесуальної економії, численні норми якого містяться у процесуальному законі [3]. Суддя Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду А. Ю. Бучик також виокремила принцип процесуальної економії як один з ефективних засобів регулювання судових процедур в умовах воєнного стану [4].

Науковці зазвичай розглядають процесуальну економію як вихідну ідею, яка рухає процес в напрямку найбільш оптимального використання процесуальних засобів задля оперативного вирішення цивільних справ; цей принцип пов'язується передусім зі швидкістю та правильністю вирішення справи [9, с. 172]. При цьому, як справедливо зауважує М. Л. Коханська, процесуальна економія спрямована на забезпечення виконання завдання своєчасності та доцільності вибору процесуальних засобів, які спрямовані на оптимізацію процедури з розгляду справ, економію матеріальних витрат суб'єктів процесу. Разом з тим автор вважає правильним говорити саме про оптимальне співвідношення часу, процесуальних засобів та матеріальних витрат, а не про економію у буквальному значенні слова [10, с. 17]. На думку С. Г. Музичко, процесуальна економія полягає у застосуванні судом, учасниками справи встановлених процесуальним законом механізмів та процедур, які сприяють розгляду справ у передбачені законом строки та спрямовані на майнову, емоційну економію процесу [11, с. 35]. Водночас С. Г. Музичко слушно наголошує, що принцип процесуальної економії формує сукупність послідовних дій, які утворює раціональне використання часу, економії матеріальних і людських ресурсів, спрощення існуючих процедур задля пристосування до існуючих соціально-економічних та правових умов і потреб суспільства [12, с. 96]. Принцип процесуальної економії розглядають як «ключ» до пришвидшення та збільшення ефективності в діяльності судів, що особливо необхідно під час дії воєнного стану [13, с. 516]. Як справедливо зазначає Д. Д. Луспєник, посилаючись на рішення Великої Палати Верховного Суду, дія принципу процесуальної економії у цивільному судочинстві дозволяє усунути все лишнє, що не є суттєво необхідним й що суттєво обтяжує про-

цес та може бути замінене іншими, більш економними процесуальними засобами, які достатньо гарантують належне відправлення правосуддя. Принцип процесуальної економії реалізується у нормах про своєчасний, швидкий і правильний розгляд справи через раціональне використання учасниками процесу наданих законом процесуальних прав, не зловживаючи ними та дотримуючись основних засад цивільного судочинства [8]. Верховний Суд в одному із своїх рішень принцип процесуальної економії розкрив як загальне керівне положення, відповідно до якого суд, учасники судового процесу економно і ефективно використовують всі встановлені законом процесуальні засоби для правильного та оперативного розгляду справ з дотриманням строків [14]. Досліджуючи вказаний принцип як процесуальну передумову ефективності цивільного судочинства, ми виділяли дві основні складові, якими обумовлюється процесуальна економія, а саме: 1) результат цивільної процесуальної діяльності в конкретній справі, коли цивільну справу розглянуто правильно, але з найбільш повним і раціональним використанням процесуальних засобів, розумною економією залучених сил і засобів і в скорочені строки; 2) стан цивільно-процесуального регулювання, який передбачав би реальну можливість виконати завдання і мету цивільного судочинства, тобто справедливо, неупереджено, правильно і швидко розглянути і вирішити будь-яку цивільну справу, з максимальним дотриманням гарантій учасників процесу, та захистити порушене право, за рахунок розумного пом'якшення процесуальних формальностей, оптимальності процесуальних процедур [15, с. 130].

З наведених вище теоретичних положень розуміння змісту зазначеного принципу впливає, що принцип процесуальної економії хоч й є процесуальною категорією,

оскільки має забезпечити виконання судом завдання цивільного судочинства (адже керуючись цим принципом суд зокрема вирішує процесуальні питання з метою забезпечення ефективності, розумності та раціональності судового процесу [16]), проте все ж таки має матеріально-правову мету, яка впливає із сформульованого у ст. 2 ЦПК України завдання цивільного судочинства, – ефективний захист порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави. Саме в аспекті ефективності судового захисту (а точніше – ефективності способів захисту) Верховний Суд зазвичай використовує вказаний принцип цивільного судочинства. Це зокрема впливає з висновку Великої Палати Верховного Суду, згідно з яким ефективний спосіб захисту прав повинен забезпечити поновлення порушеного права, а в разі неможливості такого поновлення – гарантувати особі можливість отримання нею відповідного відшкодування, тобто такий захист повинен бути повним та забезпечувати таким чином мету здійснення правосуддя та принцип процесуальної економії, тобто забезпечити відсутність необхідності звернення до суду для вжиття додаткових засобів захисту [17; 18]. Такий висновок також підтверджується думкою В. В. Комарова, який слушно зауважив, що матеріальне право без процесуального права і без процесуальних гарантій не може потенційно бути реальним та високозначущим, оскільки цивільний процес забезпечує формалізацію та неоспоримість конкретних суб'єктивних прав та обов'язків [19, с. 61].

Принцип процесуальної економії знаходить свій вияв також при оцінці ефективності позовної вимоги на предмет того, чи призведе задоволення такої вимоги до дійсного захисту інтересу позивача без необхідності повторного звернення до суду

(принцип процесуальної економії). Також принцип процесуальної економії робить неприпустимим штучне подвоєння судового процесу (тобто вирішення одного спору у декількох судових справах в одній чи декількох судових юрисдикціях), бо вирішення справи у суді має усунути необхідність у новому зверненні до суду для вжиття додаткових засобів захисту [20; 21; 22]. Процесуальна економія також робить неприпустимим повторне встановлення судом преюдиціальних обставин [23].

Зазначені форми застосування принципу процесуальної економії прямо впливають з положень ЦПК України та, як бачимо, активно реалізуються судами на практиці. Водночас в умовах воєнного стану більш широке використання в цивільному судочинстві зазначеного принципу все ж вимагає певних змін в цивільно-процесуальному регулюванні порядку здійснення правосуддя в цивільних справах, щоб суди мали можливість найбільш повно і раціонально використовувати регламентовані процесуальним законом процесуальні засоби відповідно до завдання цивільного судочинства, щоб справу було розглянуто правильно і в скорочені строки, при цьому з розумною економією залучених сил і засобів, з урахуванням конкретних обставин, зумовлених дією воєнного стану.

Мова йде, передусім, про необхідність: а) скасування в якості обов'язкової підстави зупинення провадження у справі у разі перебування сторони у складі військових формувань (залишивши вирішення цього питання та питання відкладення розгляду справи на розсуд суду залежно від реальної можливості такого учасника справи брати в ній участь дистанційно за допомогою системи «електронний суд» або через представника); б) скорішого запровадження альтернативного порядку викликів і повідомлень учасників

справи (які не проживають за зареєстрованим місцем проживання або якщо таке місце проживання знаходиться на тимчасово окупованій території чи в зоні ведення воєнних дій) на відомі засоби зв'язку цих учасників телефонограмою, смс-повідомленням, електронною поштою, повідомленням у мобільних месенджерах (якщо такі засоби зв'язку учасник справи раніше зазначав в якості офіційних засобів комунікації з ним та використовував у листуванні та зв'язку з державними органами та організаціями); в) дозволу фіксування судового засідання у протоколі судового засідання (за відсутності технічної можливості провести фіксування судового засідання технічними засобами через Єдину судову інформаційно-комунікаційну систему); г) надання судам права з власної ініціативи приймати рішення про розгляд справи, розгляд якої здійснюється в порядку загального позовного провадження, без повідомлення (виклику) учасників справи в письмовому провадженні (частина цих пропозицій вже знайшло своє відображення у відповідних законопроектах); д) запровадження можливості передачі за підсудністю цивільної справи на розгляд іншому суду (у зв'язку із припиненням роботи суду, який розглядав справу та знаходиться на тимчасово окупованій території або території ведення воєнних дій) в електронній формі за допомогою Єдиної судової інформаційно-комунікаційної системи, а також запровадження механізму відновлення втраченого «незакінченого» судового провадження за електронними матеріалами справи та процесуальними документами, які містяться в електронних кабінетах учасників справи (зокрема допустити можливість в умовах воєнного стану відновлення втраченого «незакінченого» судового провадження у справі при зміні територіальної підсудності, якщо через певні причини паперові матеріали справи не

можуть бути передані за підсудністю до іншого суду), що виключить необхідність повторного пред'явлення нового позову та забезпечить таким чином безперешкодний доступ до правосуддя і вирішення справи впродовж розумного строку (а це як раз й є основною метою принципу процесуальної економії).

Регламентация зазначених процесуальних дій, на нашу думку, завдяки принципу процесуальної економії стане додатковою гарантією виконання судом завдань цивільного судочинства, що підвищуватиме його ефективність. Причому застосування в цьому випадку принципу процесуальної економії не буде порушувати вимоги ст. 6 Конвенції про справедливий суд, а також заборону на скорочення чи прискорення будь-яких форм судочинства в умовах воєнного стану, не передбачених законом (на чому слушно наголошував Д. Д. Луспенник [3]).

Також в умовах воєнного стану підвищується необхідність більш широкого використання можливостей електронного судочинства (подача процесуальних документів та ознайомлення з матеріалами справи через електронний кабінет в підсистемі «електронний суд»; участь в судовому засіданні в режимі відеоконференції тощо), що безпосередньо пов'язано із дією зазначеного принципу в цивільному судочинстві.

Разом з тим, на наше переконання, так чи інакше, можливість застосування судом в тому чи іншому випадку принципу процесуальної економії підлягає оцінці на відповідність передусім завданню цивільного судочинства з урахуванням розумного балансу можливостей учасників справи здійснити свої процесуальні права під час розгляду конкретної цивільної справи, дотримуючись при цьому основних засад справедливого судового розгляду, а також з урахуванням впливу воєнного стану на таку можливість.

Розкривається роль принципу процесуальної економії як одного з ефективних засобів регулювання судових процедур в умовах воєнного стану. Наводяться теоретичні підходи науковців щодо розуміння змісту зазначеного принципу. Обґрунтовується, що принцип процесуальної економії хоч й є процесуальною категорією, оскільки має забезпечити виконання судом завдання цивільного судочинства, проте має кінцеву матеріально-правову мету – ефективний захист порушених прав. На основі вивчення окремих судових рішень, в яких знайшов застосування вказаний принцип, висвітлюються форми прояву цього принципу та його вплив на забезпечення виконання завдання цивільного судочинства. Звертається увага, що принцип процесуальної економії має передусім забезпечити відсутність необхідності нового чи повторного звернення до суду для вжиття додаткових засобів захисту, а також унеможливити штучне подвоєння судового процесу чи повторне встановлення судом преюдиціальних обставин. Окреслюються перспективи використання цього принципу в умовах воєнного стану задля забезпечення ефективного виконання завдання цивільного судочинства. Обґрунтовуються зміни в процесуальному регулюванні, які дозволять більш широко використовувати цей принцип та розглядати більше справ з розумною економією залучених сил і засобів, з урахуванням конкретних обставин, зумовлених дією воєнного стану. Зокрема пропонується: скасування в якості обов'язкової підстави зупинення провадження у справі у разі перебування сторони у складі військових формувань; запровадження альтернативного порядку повідомлень учасників справи, які не проживають за зареєстрованим

місцем проживання або якщо таке місце проживання знаходиться на тимчасово окупованій території чи в зоні ведення воєнних дій; встановлення механізму передачі за підсудністю справи на розгляд іншому суду в електронній формі, а також процедури відновлення втраченого «незакінченого» провадження за електронними матеріалами справи та процесуальними документами, які містяться в електронних кабінетах учасників справи. Робиться висновок, що застосування судом згаданого принципу підлягає оцінці на відповідність завданню цивільного судочинства з урахуванням розумного балансу можливостей учасників справи здійснити свої процесуальні права, дотримуючись при цьому основних засад справедливого судового розгляду, а також з урахуванням впливу воєнного стану на таку можливість.

Ключові слова: цивільне судочинство, правосуддя, цивільна справа, принципи цивільного процесу, процесуальна економія, економія сил і засобів, швидкий розгляд, завдання, ефективність, воєнний стан.

Koroied S. Application of the principle of procedural economy in civil proceedings under martial law

The role of the principle of procedural economy as one of the effective means of regulating court procedures under martial law is revealed. The theoretical approaches of scientists regarding the understanding of the content of the specified principle are presented. It is substantiated that the principle of procedural economy, although it is a procedural category, as it must ensure the court's performance of the task of civil proceedings, but has the ultimate material and legal goal – the effective protection of violated rights. Based on the study of individual court judgments in which this principle was

applied, the forms of manifestation of this principle and its impact on ensuring the fulfillment of the task of civil justice are highlighted. Attention is drawn to the fact that the principle of procedural economy should first of all ensure that there is no need for a new or repeated appeal to the court for the use of additional means of protection, as well as to make it impossible to artificially duplicate the legal process or re-establish prejudicial circumstances by the court. The prospects of using this principle in the conditions of martial law to ensure the effective performance of the task of civil justice are outlined. Changes in the procedural regulation are substantiated, which will allow a wider use of this principle and to consider more cases with a reasonable economy of the involved forces and means, taking into account the specific circumstances caused by the action of martial law. In particular, it is proposed: cancellation as a mandatory ground for stopping the proceedings in case if a party is a part of military formations; introduction of an alternative notification procedure for parties that do not live at the registered place of residence or if such place of residence is located in the temporarily occupied territory or in the zone of military operations; establishment of a mechanism for transferring of case to another court in electronic form, as well as the procedure for restoring the lost "unfinished" proceedings based on electronic case materials and procedural documents contained in the electronic offices of the participants of the case. It is concluded that the application of the mentioned principle by the court is subject to assessment for compliance with the task of civil proceedings, taking into account a reasonable balance of opportunities for the participants of the case to exercise their procedural rights, while observing the basic principles of a fair

trial, as well as taking into account the influence of martial law on this opportunity.

Key words: civil procedure, justice, civil case, principles of civil process, procedural economy, economy of forces and resources, rapid process, tasks, efficiency, martial law.

Література

1. Заява Верховного Суду (24 лютого 2022 р.). Офіційний веб-сайт Верховного Суду. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1259866/>.
2. Незважаючи на всі складнощі, суди повинні дотримуватися високих стандартів здійснення правосуддя – Голова ВС (28 липня 2023 р.). Офіційний веб-сайт Верховного Суду. URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1457012?fbclid=IwAR0ixhuaXhNG_L3uVP7pTcqxc_GwX0T-pSdwPOCrOAUaFtjynsRNDhMGqHg.
3. Здійснюючи судочинство в умовах воєнного стану, судді повинні вміти пристосовувати чинне законодавство – судді КЦС ВС (20 травня 2022 р.). Офіційний веб-сайт Верховного Суду. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1276715/>.
4. Адміністративне судочинство в умовах війни: учасники міжнародної конференції обговорили питання щодо процесуального права (12 липня 2023 р.). Офіційний веб-сайт Верховного Суду. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1450080/>.
5. Романюк Я., Бейцун І. Актуальні питання реформування цивільного процесуального законодавства України. *Право України*. 2012. № 8. С. 288–305.
6. Сакара Н. Ю. Проблема доступності правосуддя у цивільних справах: монографія. Х.: Право, 2010. 256 с.
7. Бобрик В. І. Письмове провадження як форма оптимізації цивільного і господарського судочинства України. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія: Юриспруденція. 2014. № 11, том 2. С. 4–7.
8. Луспенник Д. Цивільний процес в умовах воєнного стану. *Онлайн-практикум: Право в умовах воєнного стану. Цивільна юрисдикція*. м. Київ, 17 березня 2023 року. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_

uploads/supreme/2023_prezent/Prezent_Civ_proc_war.pdf.

9. Короєд С. О. Процесуальне забезпечення ефективності цивільного судочинства: дис. ... докт. юрид. наук. К., 2014. 489 с.

10. Коханська М. Принципи цивільного судочинства, які забезпечують своєчасність судового захисту. Підприємництво, господарство і право. 2018. № 9. С. 14–18.

11. Музичко С. Принцип процесуальної економії в системі принципів цивільного судочинства. Юридичний вісник. 2022. № 3. С. 34–43.

12. Музичко С. Поняття принципу процесуальної економії в цивільному судочинстві. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право. 2022. Випуск 73, частина 1. С. 92–97.

13. Новікова Д. В. Принцип процесуальної економії: реалізація під час воєнного стану. Приватне право в умовах війни: матеріали Всеукр. наук. конф. (Одеса, 15 листопада 2022 р.) / за заг. ред.: д.ю.н., проф. Є. Харитоновна, д.ю.н., проф. І. Давидової; НУ «ОЮА». Одеса: Фенікс, 2022. С. 513–516.

14. Постанова Верховного Суду від 30 січня 2019 року, судова справа № 912/2185/16(912/3192/17). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/79718989>.

15. Короєд С. О. Процесуальна економія як передумова ефективності цивільного судочинства. Електронне наукове фахове видання «Порівняльно-аналітичне право». 2013. № 3-1. С. 128–131. URL: http://www.pap.in.ua/3-1_2013/3/Koroted%20S.%20O..pdf.

16. Ухвала Верховного Суду від 31 липня 2023 року, судова справа № 824/45/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/112516459>.

17. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 25 січня 2022 року, судова справа № 143/591/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104415080>.

18. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 13 липня 2022 року, судова справа № 496/3134/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105423479>.

19. Комаров В. В. Вчення про предмет цивільного процесуального права. Правова доктрина – основа формування правової системи держави: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 20-річчю НАПрН України та обговоренню п'ятитом. моногр. "Правова доктрина України", Харків, 20–21 листоп. 2013 р. / Нац. акад. прав. наук України. Харків, 2013. С. 58–62.

20. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 26 січня 2021 року, судова справа № 522/1528/15-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/95509407>.

21. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 22 вересня 2022 року, судова справа № 462/5368/16-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106558740>.

22. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 12 липня 2023 року, судова справа № 757/31372/18-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/112516535>.

23. Постанова Верховного Суду від 11 квітня 2023 року, судова справа № 320/4829/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/110208068/>.

